

Albert van der Zeijden, wetenschappelijk beleidsmedewerker Nederlands Centrum voor Volkscultuur en Immaterieel Erfgoed

Gepubliceerd in: *Volkskunde* 113 (2012) nr 3, 343-359.

Met de ondertekening van de UNESCO-conventie van het Immaterieel Erfgoed is er de laatste jaren veel te doen over het behoud en beheer van immaterieel erfgoed. Het is een nieuw beleidsterrein, waarin aandacht wordt gevraagd voor het immaterieel aspect van het erfgoed: tradities en rituelen die groepen of gemeenschappen belangrijk vinden voor de eigen culturele identiteit en door willen geven naar volgende generaties. Ook allerlei gewoonten en gebruiken rondom de dood vormen onderdeel van dat 'immateriële' erfgoed. Via de traditie van Allerzielen wil ik aandacht vragen voor enkele dilemma's en vraagpunten die dit nieuwe beleidsveld oproept.

Het onderwerp is actueel. Internationaal was de Mexicaanse Dag van de Doden één van de eerste onderwerpen die werd voorgedragen voor de UNESCO-lijst van de *Masterpieces of the intangible cultural heritage*. Maar het onderwerp speelt ook in Nederland. De Terebinth, een vereniging die zich inzet voor de funeraire cultuur in Nederland, denkt erover om de Allerzielenviering voor te dragen voor de Nederlandse inventaris van het immaterieel erfgoed. Dit Nederlandse voorbeeld biedt ook aanknopingspunten om na te denken over andere kwesties, zoals over het begrip *community* dat in de UNESCO-conventie een centrale rol speelt maar verder nauwelijks wordt geëxpliciteerd en daarom om een nadere duiding vraagt.

De UNESCO-conventie van het Immaterieel Erfgoed

De Immaterieel Erfgoed-conventie van UNESCO, die in 2003 werd aangenomen, is gericht op het beschermen en levend houden van niet-tastbare vormen van erfgoed, waarbij meestal aan tradities en rituelen wordt gedacht, sociale praktijken die door gemeenschappen als onderdeel worden gezien van het eigen culturele erfgoed.¹ Het bijzondere van deze nieuwe UNESCO-conventie is dat het de gemeenschappen zelf zijn die een centrale rol krijgen toebedeeld in het beheer en het behoud van dit erfgoed. Zoals het in artikel 15 wordt geformuleerd 'streeft elke staat die partij is ernaar de breedst mogelijke deelname te waarborgen van gemeenschappen, groepen en, waar van toepassing, individuen die dergelijk erfgoed creëren, in stand houden en overdragen, en hen actief bij het beheer ervan te betrekken.' Bijzonderheid twee is de toekomstgerichte benaderingswijze van UNESCO. Een museale benaderingswijze, waarin tradities als het ware in oude staat hersteld worden, is niet de bedoeling van de conventie. Het gaat erom voorwaarden te scheppen waarin immaterieel erfgoed op een dynamische wijze levensvatbaar wordt gehouden, door bijvoorbeeld bewustwording, voorlichting of educatie.

Het aantal verplichtingen waaraan staten dienen te voldoen is gering. Van de staten wordt verwacht dat het eigen immaterieel erfgoed in kaart wordt gebracht via één of meerdere inventarissen en dat deze staten verder een gunstig klimaat creëren waarin het immaterieel erfgoed kan gedijen. Nederland heeft nog maar net de UNESCO-conventie geratificeerd. Voor de praktische implementatie van de conventie, en voor het samenstellen en coördineren van de Nationale Inventaris van het Immaterieel Erfgoed, heeft de Nederlandse overheid het Nederlands Centrum voor Volkscultuur en Immaterieel Erfgoed aangewezen. Aansluitend bij de centrale rol van gemeenschappen is in Nederland gekozen voor een systeem, waarbij in principe de gemeenschappen

¹ Uitvoeriger zie de website van UNESCO www.unesco.org/culture/ich.

zelf elementen of voorbeelden van immaterieel erfgoed kunnen voordragen voor de Nationale Inventaris, voorbeelden zoals Allerzielen. Net als Vlaanderen hanteert dus ook Nederland een voordrachtsysteem.² Een eerste opgave van het VIE was daarmee: hoe kunnen we het begrip 'gemeenschap' praktisch operationaliseerbaar maken en hoe kunnen we deze gemeenschappen op een actieve manier betrekken bij het beheer en behoud van het eigen erfgoed? Het voorbeeld van Allerzielen biedt hiervoor ampele overwegingen, niet alleen voor het praktisch hanteerbaar maken van het begrip gemeenschap, maar ook voor de kwestie van het levensvatbaarhouden en het risico van musealiseren. Ook biedt het voorbeeld aanknopingspunten om nader te reflecteren over wat weleens de politiek van het immaterieel erfgoed is genoemd, de politieke en economische belangen die ook bij immaterieel erfgoed blijken te spelen.³ Wat het voorbeeld tenslotte kan leren is wat daarbij de rol kan zijn van een onafhankelijk kennisinstituut zoals het VIE, waarbij je je altijd bewust dient te zijn van de mogelijk sturende rol die je zelf speelt.

De traditie van Allerzielen

Eerst iets over de traditie van Allerzielen. In de kerkelijke traditie hangt het feest van Allerzielen nauw samen met het feest van Allerheiligen, de dag ervoor op 1 november waarin inderdaad alle heiligen en martelaren herdacht worden. Het gaat mij hier niet in de eerste plaats om de kerkelijke traditie maar om het feit dat Allerzielen, ook in Nederland, bij uitstek de dag werd waarop nabestaanden de graven komen verzorgen en versieren met witte bloemen. Allerzielen is een traditie met een betrekkelijk lange geschiedenis. In die lange geschiedenis onderging het gebruik echter ingrijpende aanpassingen en veranderingen. Gedurende de late Middeleeuwen en in de eeuwen erna werd Allerzielen aanvankelijk vooral gevierd in kloosters en kerken, waar missen werden gelezen voor het zielenheil van de overledenen, die hun tijdelijke zonden moesten uitboeten in het vagevuur. Pas in de negentiende eeuw werd het verzorgen van de graven een onderdeel van het Allerzielenritueel. Het hangt samen met een nieuwe begraafplaatscultuur waarbij er een verschuiving was, zoals de Franse historicus Philippe Ariès heeft laten zien in zijn klassieke overzichtswerk *L'homme devant la mort*, van het zielenheil van de overledene naar het rouwverwerkingsproces van de nabestaanden. Het was een ontwikkeling van Allerzielen naar Allernaasten, zoals historicus Wim Cappers dat ooit op pregnante wijze formuleerde.⁴ Het maakte dat de begraafplaatsen veranderden van karakter. In plaats van de voorheen gebruikelijke algemene massagraven kwamen er nu individuele graven met individuele grafmonumenten. Voor de nabestaanden was er dus voortaan een herkenbaar graf, waar je de overleden geliefde kon bezoeken. Een graf ook dat je kon verzorgen omdat daar de stoffelijke resten lagen van degene van wie je zo gehouden had. Het had als gevolg dat het focuspunt van het allerzielenritueel verschoof van de kerk naar de begraafplaats. Tot zover de geschiedenis. Hoe is de situatie nu? In de aanloop naar de voordracht van Allerzielen voor de Nederlandse inventaris, heb ik samen met de Terebinth en met de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen een enquête afgenomen onder begraafplaatsbeheerders over Allerzielengebruiken op de Nederlandse begraafplaatsen anno 2012. De enquête kon dankzij de medewerking van de LOB toegestuurd worden aan 642 begraafplaatsbeheerders die het ledenbestand van de LOB uitmaken.

² Voor het Vlaamse beleid zie: Kunsten en Erfgoed, *Het beleid van de Vlaamse overheid voor het borgen van het immaterieel cultureel erfgoed* (Drietalige uitgave, Brussel 2012).

³ Albert van der Zeijden, 'De politiek van immaterieel erfgoed', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 124 (2011) nr. 3, 368-379.

⁴ Wim Cappers, 'Allerzielen of allernaasten?', in: *De Terebinth* (September 2008) 36-37. Wim Cappers is een bekend funerair historicus. Op 1 november 2012 promoveerde hij op het lijvige proefschrift *Aan deze zijde van de dood. Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010* (Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam 2012, uitgegeven in eigen beheer). Cappers is echter ook actief in het erfgoedveld, als (hoofd-) redacteur van het ledenblad van De Terebinth.

De respons was behoorlijk. We kregen 199 ingevulde enquêtes retour, een respons van 31 % die ruim voldoende is voor een eerste indruk.⁵

Uit de enquête blijkt dat met name in het katholieke Zuiden het gebruik nog enorm leeft. Illustratief is het antwoord van de parochiële begraafplaats O.-L.-V. van Bijstand in Baarle Nassau: 'De nabestaanden zorgen er massaal voor dat de graven schoon zijn en voorzien van bloemen (meestal chrysanten). De begraafplaats is rond 1 en 2 november een bloemenzee.' De georganiseerde activiteiten hebben duidelijk een religieus karakter. Het meest uitgebreid wordt dit benoemd in de reactie van de R.K. begraafplaats H.-Antonius van Padua uit Kortenhoef: 'In een speciale H. Mis worden alle overleden parochianen herdacht en de overleden parochianen van het afgelopen jaar worden genoemd en van hen wordt een persoonlijk in memoriam uitgesproken. Na de H. Mis gaan het koor en de aanwezigen naar de begraafplaats. Aldaar maakt het koor een rondgang en zingt diverse passende liederen. Alle graven worden door de pastoor gezegend. De nabestaanden ontvangen een kruisje met daarop de naam van de overledene en de datum van overlijden.' Minstens zo interessant is echter dat er de laatste jaren ook sprake is van allerlei vernieuwingen. Een opvallende vernieuwing is bijvoorbeeld dat er in de avonduren steeds vaker lichtprocessies worden georganiseerd, waarbij de begraafplaatsen in een speciale sfeer worden gebracht. Op De Nieuwe Ooster, de grootste begraafplaats in Nederland en gelegen in Amsterdam, worden de hoofdpaden aangelicht, de bezoekers wordt een lichtje aangereikt en er wordt gezorgd voor een sfeervolle entree. Er is een 'warme plek' om na te praten met Glühwein en er drijven lichtjes in de vijver. Verder is er muziek en een boek voor de namen. Er komen in Amsterdam circa 6000 bezoekers op af. De vernieuwingen vinden ook plaats op katholieke begraafplaatsen. Illustratief is de katholieke begraafplaats St.-Barbara, in Utrecht. Er wordt daar tegenwoordig een herinneringsconcert georganiseerd, een concertuitvoering waarvoor de nabestaanden worden uitgenodigd maar nadrukkelijk ook anderen. Het religieuze aspect, zoals ik zelf heb kunnen waarnemen, kwam pas aan bod na de pauze, opvallend genoeg met een heel ander publiek: de nabestaanden namen de plaats in van de concertliefhebbers. Het gedeelte na de pauze werd invulling gegeven door een pastor uit één van de Utrechtse kerken, die zijn verhaal echter zo neutraal hield, dat ook niet-katholieken zich erin konden herkennen. Het ging met andere woorden meer over verlies en over rouwverwerking dan om een specifiek religieuze invulling van het Allerzielenritueel. In een tijdperk van ontkerkelijking mag worden aangenomen dat ook op de katholieke begraafplaatsen steeds meer mensen worden begraven die misschien van huis uit katholiek zijn (geweest) maar inmiddels nauwelijks meer een religieuze binding voelen. Na afloop van het gedeelte in de kapel volgde een optocht met kaarsen naar het centrale monument op de begraafplaats, waar ook een lichtkorf stond opgesteld. Het was donker en de kaarsen brachten licht in de duisternis. Na een kort woord werden de nabestaanden uitgenodigd om de eigen kaars op het graf van het overleden familielid te plaatsen. De traditie van Allerzielen is dus volop in ontwikkeling. Slechts enkele protestantse begraafplaatsen geven aan niets te doen, omdat zij Allerzielen nog steeds beleven als een specifiek *katholieke* traditie.⁶ De hoofdtrend is echter een andere. Uit de enquête blijkt dat sinds de jaren negentig begraafplaatsen met Allerzielen steeds meer wereldlijk georiënteerde afscheidsrituelen zijn gaan organiseren, zoals bijvoorbeeld herinneringsconcerten voor de nabestaanden. Begraafplaatsen werken daarbij samen met kunstenaars. Begraafplaats de Biezen in Santpoort-Noord organiseert bijvoorbeeld 'voor het vierde jaar' (om maar aan te geven hoe betrekkelijk recent de nieuwe traditie is) diverse activiteiten waarbij wordt samengewerkt met kunstenaar Ida van der Lee. Van der Lee heeft het concept Allerzielen Alom ontwikkeld, waarbij met behulp van licht, vuur en kunst een

⁵ Zie Albert van der Zeijden, 'Allerzielen: een traditie in verandering. Enquête onder begraafplaatsbeheerders', in: *De Terebinth* (september 2012) nr. 3, 12-14.

⁶ Illustratief is het antwoord van een begraafplaats uit Friesland: 'In deze protestantse omgeving leeft Allerzielen in het geheel niet.'

intieme ambiance wordt gecreëerd rondom de graven van overleden geliefden.⁷ Op de website van Allerzielen Velsen wordt de opzet als volgt geformuleerd: 'Allerzielen Velsen Verlicht is een nieuwe vorm van herdenken van onze overleden dierbaren. Dood heeft naast gevoelens van verdriet en gemis ook een andere kant. Wij kunnen de doden ook vieren en hiermee laten zien hoeveel we van ze hielden en hoeveel betekenis en inspiratie ze voor ons hadden. Hiermee worden gedachtegoed en idealen van de overledenen levend gehouden.'⁸ Van der Lee gaat uit van enkele kernwaarden, zoals toegankelijkheid en het feit dat tradities altijd in ontwikkeling zijn. Ze heeft enkele kunstvormen bedacht zoals een aantal kleine en grote paraffinebeelden die op een centrale plek worden neergezet en met behulp van een lont kunnen worden aangestoken, een bijzonder lichteffect dat, volgens Van der Lee, de mensen aan het denken zet over vergankelijkheid.

Vergelijkbaar is het initiatief van de Oosterbegraafplaats in Alphen aan den Rijn, waar Kairos Rituelen een avond 'lichtjes in het donker' organiseert. Licht, warmte en herinneringen staan centraal, zoals ook te lezen is op de website die gewijd is aan dit Allerzielenritueel op de Alphense begraafplaats.⁹ Een website past bij de moderne en professionele uitstraling die Allerzielenrituelen tegenwoordig hebben gekregen door de inschakeling van kunstenaars en professionele ritueelbegeleiders. Kairos Rituelen is een initiatief van kunsthistorica Hedi Hegeman, die zich nadrukkelijk profileert als professionele ritueelbegeleider. Lichtjes in de vijver en een ritmisch koor zorgen voor een warm welkom. Bekers met warme chocolademelk worden gepresenteerd als 'bakjes troost'. Naast muziek worden er ook gedichten gelezen. Het initiatief trekt vele bezoekers, naar schatting zo'n 1200. Volgens de begraafplaatsbeheerder voorziet het initiatief, dat bedoeld is voor alle gezindten, 'in een behoefte'. Opvallend is dat de Algemene begraafplaatsen en crematoria in deze trend voorop liepen. Crematorium Velsen organiseert bijvoorbeeld sinds 1994 het zogenoemde Concerto In Memoriam.¹⁰ Een voorbeeld uit de enquête is Begraafplaats en Crematorium Den en Rust, waar in de aula een bijeenkomst wordt georganiseerd met gesproken woord, muziek en sfeervolle verlichting (fakkels, kaarsen) van de begraafplaats. Juist op deze algemene en godsdienstig neutrale begraafplaatsen lijkt er een grote behoefte aan nieuwe rituelen. Zoals de beheerder in Elsloo constateert worden 'niet-kerkelijken door bepaalde rituelen wel weer aangesproken'. Dit soort algemene en niet specifiek godsdienstige rituelen zijn, zoals we hebben gezien in het voorbeeld van St.-Barbara in Utrecht, inmiddels ook doorgedrongen op de katholieke begraafplaatsen.

Communities en hun zaakwaarnemers

De traditie van Allerzielen kan bogen op een lange geschiedenis waarin altijd sprake is geweest van dynamiek. De laatste jaren is zelfs sprake van een ingrijpende vernieuwing. Hoe kan je daarmee omgaan vanuit het perspectief van de UNESCO-conventie?

Het interessante van de UNESCO conventie is dat gekozen wordt voor een benadering van onderop, waarin *communities* een centrale rol spelen. Zoals gezegd wordt het begrip *community* niet nader uiteengezet in de tekst van de conventie. Op een expertmeeting, die in 2006 door UNESCO in Tokyo georganiseerd werd, werd de volgende definitie geopperd. De UNESCO experts definieerden een gemeenschap als een netwerk van mensen 'whose sense of identity or connectedness emerges from a shared historical relationship that is rooted in the practice and transmission of, or engagement with, their ICH.'¹¹ Als wij deze definitie als uitgangspunt nemen, dan is een *community* dus een groep

⁷ <http://allerzielenalom.nl/>. Zie ook: Ida van der Lee e.a., *Allerzielen Alom. Kunst tot herdenken* (Zoetermeer 2008).

⁸ <http://www.allerzielenvelsen.nl/>

⁹ <http://www.lichtjesinhetdonker.nl/>

¹⁰ <http://www.bc-westerveld.nl/concerto-in-memoriam>

¹¹ Expert Meeting on Community Involvement in Safeguarding Intangible Cultural Heritage: Towards the Implementation of the 2003 Convention. Het rapport is raadpleegbaar op de website van UNESCO. Zie:

van mensen die zich met elkaar verbonden voelt voor het actief doorgeven van immaterieel erfgoed. Ter nadere adstructie introduceerden de experts in Tokyo het begrip 'stakeholder'. Het inventariseren en doorgeven definieerden zij namelijk als 'een onderhandelingsproces waarbij verschillende stakeholders betrokken zijn.'

In Nederland is het De Terebinth die het Allerzielenfeest wil voordragen. De Terebinth is een particuliere vereniging van vrijwilligers die 25 geleden werd opgericht en zich altijd heeft ingezet voor het behoud en beheer van bijzondere grafmonumenten en oude begraafplaatsen. De naam verwijst naar een plantje dat op begraafplaatsen is aan te treffen. Je zou De Terebinth een actiegroep van vrijwilligers kunnen noemen die de aandacht wil vragen voor het feit dat begraafplaatsen ook een cultuurhistorische waarde hebben en dat oude, verwaarloosde grafmonumenten het waard zijn om te bewaren en te restaureren. Ook in Vlaanderen bestaat zo'n club, Epitaaf.

In het kader van de UNESCO-conventie is het interessant dat er organisaties zijn die zich blijkbaar willen opwerpen als belangenbehartiger van tradities zoals Allerzielen. Je zou het 'zaakwaarnemers' kunnen noemen, om een begrip te hanteren dat ontleend is aan de culturele antropologie.¹² Tijdens de hierboven genoemde UNESCO expert meeting in Tokyo werd de term 'custodians' ('hoeders') gebruikt. Het is in lijn met de *operational directives* van de UNESCO-conventie, waar in artikel 105e staten het opzetten van 'community associations' dienen aan te moedigen.¹³ In de praktijk zouden deze *community associations* kunnen fungeren als aanspreekpunt voor een *community* en in praktische zin de voordracht organiseren van deze *community* voor een bepaald element voor een nationale of internationale inventaris. Niet alleen kunnen deze 'hoeders' de voordracht voor de Nationale Inventaris opstellen. Ze kunnen ook plannen ontwikkelen voor de bescherming van de traditie die wordt voorgesteld.

De eerlijkheid gebiedt wel om te zeggen dat ik zelf een actieve rol heb gespeeld in het warm maken van De Terebinth, waarvan ik sinds jaar en dag lid ben. Binnen De Terebinth lag het accent altijd op het materieel aspect van begraafplaatsen, op het behoud en beheer van bijzondere grafmonumenten en begraafplaatsen. Mijn stelling was dat als begraafplaatsen geen functie meer hebben voor nabestaanden die hun geliefde overledenen willen bezoeken, begraafplaatsen dan nog slechts een museale waarde zouden vertegenwoordigen. Ik bepleitte dit standpunt in een artikel voor het jubileumboek van De Terebinth.¹⁴ Om te voorkomen dat begraafplaatsen nog slechts een museale functie zullen hebben, is het belangrijk om zich in te zetten voor immaterieel erfgoed dat verbonden is met deze begraafplaatsen. Met de tradities en rituelen die deze begraafplaatsen tot een levend onderdeel maken van onze cultuur.

Sommigen zien dit misschien als een (onaanvaardbaar?) ingrijpen in een proces, dat eigenlijk spontaan zou moeten verlopen. Naar mijn mening is er echter wel degelijk een aanjagende functie voor instellingen zoals het VIE. Het sluit aan bij de laatste jaren sterk groeiende aandacht voor de rol van makelaars in het culturele veld, die als aanjager of bruggenbouwers de taak hebben een brug te slaan tussen erfgoed en de samenleving.¹⁵ *Cultural brokers* dienen zich te kunnen bewegen op

<http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001459/145919e.pdf>. ICH is internationaal de afkorting die voor immaterieel erfgoed gebruikt wordt: Intangible Cultural Heritage.

¹² André Köbben, *De zaakwaarnemer* Oratie Erasmusuniversiteit Rotterdam (Deventer 1983).

¹³ *Operational Directives for the implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Heritage*. Zie behalve artikel 105, punt e ook artikel 108.

<http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00026>

¹⁴ Albert van der Zeijden, 'Uitvaartcultuur als immaterieel erfgoed: waarborgen voor de toekomst', in: *Over 25 jaar. De toekomst van de funeraire cultuur* (Jubileumboek De Terebinth 2011) 45-47.

¹⁵ DSP-groep, *Nieuwe cultuurfuncties. Een urgente verkenning naar meerwaarde en typologie* (z.p 2010) en B. Geudens e.a., *Makelaardij in erfgoed. Praktijkkennis voor bruggenbouwers* (Brussel 2011).

verschillende niveaus en in verschillende domeinen.¹⁶ Ze organiseren en begeleiden projecten, waarin verschillende partijen samenkomen en die bijvoorbeeld gericht zijn op sensibiliseren, educatie of bewustwording. Ze zorgen ook voor een vertaalslag. Zoals de lokale dragers van het immaterieel erfgoed hun kennis en kunde moeten zien te vertalen in een taal die aansluit bij die van de UNESCO-conventie, waarbij de lokale traditie geconceptualiseerd wordt als immaterieel erfgoed dat interessant is in het kader van een breder internationaal verband, dient omgekeerd de taal van UNESCO vertaald te worden naar de lokale praktijk. In zijn belangrijke dissertatie over het carnaval in Binche noemt de Duitse etnoloog Markus Tauschek de persoon van Jean-Pierre Ducastelle en de cruciale sleutelrol die hij speelde in Franstalig België.¹⁷ Jean-Pierre Ducastelle, de directeur van het Maison des Géants in Ath, zette zich niet alleen in voor de kandidatuur van zijn eigen reuzen uit Ath voor de immaterieel erfgoedlijst, maar blaast ook zijn deuntje mee in nationaal en internationaal verband en participeert bijvoorbeeld actief in de internationale bijeenkomsten van UNESCO. Het 'brokeren' van cultuur is vooral het maken van een vertaalslag, waarbij het plaatselijk niveau van een plaatsje als Ath een heel ander jargon vereist dan het internationale UNESCO niveau in Parijs. Het voorbeeld van Ducastelle maakt echter ook duidelijk dat de culturele makelaar zich altijd bewust moet van zijn eigen (voor een deel ook: politieke) agenda om bijvoorbeeld 'zijn' reuzen op de internationale UNESCO lijst te krijgen. Bewust en onbewust spelen er altijd bepaalde voorkeuren of soms zelfs belangen. Zelf heb ik in Nederland altijd in het achterhoofd dat ik het wel plezierig zou vinden als de Nederlandse Inventaris een diversiteit van verschillende tradities en rituelen zou kunnen weerspiegelen. Dus niet alleen feesten en partijen maar bijvoorbeeld ook levenslooprituelen zoals beschuit met muisjes of Allerzielen. Dat is misschien de reden waarom ik mogelijk wat harder heb getrokken aan een mogelijke voordracht van Allerzielen, zodat ook dit soort tradities en rituelen een plaats zouden kunnen krijgen op de Nationale inventaris. Je wilt een divers beeld geven van wat er leeft en speelt. Maar ik realiseer mij dat ik voorzichtig moet zijn met mijn rol als enerzijds historicus en ook nog lid van De Terebinth en anderzijds mijn functie bij het VIE en actief betrokken bij de implementatie van de UNESCO-conventie in Nederland. Tegelijk is volgens mij een schakelfunctie onmisbaar.¹⁸

Bij de rol van de culturele makelaar past ook de omgang met verschillende partijen en belangen. Het concept 'hoeder' of 'zaakwaarnemer' sluit goed aan bij de praktijk van erfgoedzorg in Nederland, waar een brede waaier van vrijwilligersorganisaties zich inzet voor het behoud van erfgoed, zoals het Sint Nicolaas Genootschap voor het Nederlandse Sinterklaasfeest en de Brabantse Carnavalsfederatie voor het carnaval. Daarbij dient echter niet uit het oog te worden verloren dat er ook belangen in het geding zijn, dit sluit aan bij een andere betekenis van 'stakeholder', namelijk niet alleen betrokkene maar ook belanghebbende. Het concept 'zaakwaarnemer' of 'custodian' oogt op het eerste gezicht neutraal. De Terebinth bijvoorbeeld is immers een vrijwilligersorganisatie die zich *belangeloos* inzet

¹⁶ Meer in het algemeen over cultural brokerage en over het bemiddelen van volkscultuur naar een breed publiek binnen de context van 'public folklore' zie Albert van der Zeijden, *Volkscultuur van en voor een breed publiek. Enkele theoretische premissen en conceptuele uitgangspunten* (Utrecht 2004).

¹⁷ Markus Tauschek, *Wertschöpfung aus Tradition. Der Karnaval von Binche und die Konstituierung kulturellen Erbes* (Berlijn 2010) 100-104

¹⁸ Inmiddels is er ook in UNESCO verband aandacht voor de potentieel belangrijke rol die bemiddelende organisaties zoals bijvoorbeeld het VIE kunnen spelen in de implementatie van de UNESCO-conventie. Er gaan al stemmen op om ze een duidelijker rol te geven in de *Operational directives* van UNESCO omdat ze een sleutelrol kunnen vervullen bij de implementatie van de UNESCO-conventie op lokaal en regionaal niveau. Vergelijk bijvoorbeeld het pleidooi van Marc Jacobs, de directeur van het Vlaamse Faro, tijdens een door het VIE georganiseerde studiemiddag over het belang van wetenschappelijk onderzoek en reflectie naar immaterieel erfgoed op zaterdag 13 oktober 2012. Mede ondersteunt door het VIE hebben de bij de UNESCO-conventie geaccrediteerde NGO's het zogenoemd NGO forum opgericht, dat voorafgaand aan de algemene vergadering van UNESCO bijeenkomt om onderling ervaringen uit te wisselen en kennis te delen. Zie: <http://ngoforum.pbworks.com/w/page/48305194/FrontPage>

voor het funeraire erfgoed. Maar het is wel een bepaald soort belang dat naar voren wordt geschoven, namelijk het belang van Allerzielen als erfgoed en bijvoorbeeld niet het belang van de nabestaanden. Nog sprekender geldt dit voor de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen, de belangenclub van de begraafplaatsen in Nederland. Deze begraafplaatsbeheerders willen zich profileren als makelaar van rituelen om zo tegelijk 'klanten' aan zich te binden. Hier zit ook een meer algemene doelstelling achter, zo blijkt uit de De Terebinthenquête. Sommige begraafplaatsbeheerders vermelden dat begraafplaatsen nog steeds te maken hebben met een negatief imago in de samenleving, mogelijk samenhangend met het nog steeds vigerend taboe rond de dood. Door allerlei frisse en vernieuwende activiteiten te organiseren, hopen zij dit negatieve imago te doorbreken. Allerzielen wordt, met andere woorden, ingezet als pr instrument. Iets dergelijks geldt ook voor de kunstenaars, die de laatste jaren in toenemende mate bij het Allerzielenritueel worden betrokken, al dan niet in opdracht en betaald door de begraafplaatsbeheerders. Ook de kunstenaars hebben hun eigen insteek. Dat steeds meer kunstenaars zich zijn gaan bezighouden met het laatste afscheid is al vanaf de jaren tachtig en negentig een trend. In die jaren was er een roep om nieuwe rituelen, die in plaats moesten komen van de oude religieuze rituelen die met het proces van ontkerkelijking langzaam aan verdwenen. Kunstenaars gingen bijzondere doodshemden ontwerpen, maakten prachtig beschilderde doodkisten of ontwierpen een grafsteen vol met symboliek. In Nederland was bijvoorbeeld de kunstenaarsgroep Memento zeer actief. Voor een deel had dit ook een praktische achtergrond. In een tijd van toenemende werkeloosheid onder kunstenaars, in 1987 werd de Beeldende Kunstenaars Regeling afgeschaft, gingen kunstenaars op zoek naar alternatieve inkomstenbronnen en vonden die voor een deel in de uitvaartbranche. Meer traditioneel ingestelde uitvaartondernemers konden dit soms maar moeilijk waarderen. Een van die uitvaartondernemers zei mij ooit, met een cynische ondertoon, 'die kunstenaars maken liever een urn dan een asbak, dat verkoopt beter!'¹⁹ De kunstenaars hebben, met andere woorden, een direct eigenbelang.

De rol van de kunst of de kunstenaar kan soms ook leiden tot fricties op een ander niveau. Op een studiedag van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur had ik ooit een discussie met Ida van der Lee.²⁰ Zij had er moeite mee dat de nabestaanden soms wilden afwijken van bepaalde door haar vastgestelde vormen van het ritueel, zoals bijvoorbeeld een voorgeschreven kleur. Afwijking ervan zag zij als een inbreuk op het concept dat zij had bedacht, als afbreuk aan het unieke kunstwerk dat zij heeft gecreëerd. Het botste met de wensen van nabestaanden die juist naar een invulling zochten die bij hen past. Het past bij de trend van de 'persoonlijke uitvaart', waarover de laatste tijd zoveel gesproken wordt. Het is de tegenstelling van, zoals Van der Lee dat noemt, 'autonome kunst' tegen de losheid en volksheid van rituelen.²¹ De wensen van de 'zaakwaarnemer' sloten hier niet helemaal aan bij de wensen van 'de gemeenschap'.

Het laat zien dat we het begrip 'gemeenschap' niet al te romantisch moeten interpreteren. Een samenleving is geen monolithisch, laat staan essentialistisch geheel. Een gemeenschap is een complex samenspel van verschillende groepen en individuen met onderling soms tegengestelde belangen. Je dient, zoals Emma Waterton & Laurajane Smith hebben geschreven in een kritisch artikel voor de *International Journal of Heritage Studies*, rekening te houden met 'social relationships in all their messiness, taking account of action, process, power and change'.²² Waterton en Smith

¹⁹ Albert van der Zeijden, 'Een doodshemd met zakken. De kunstenaar en het ritueel rond de dood', in: Etty Mulder & Hans Ester (redactie), *De schone verbeelding van de dood. Over verwerking en vormgeving van een levensprobleem* (Nijmegen 1999) 161-184, aldaar 176.

²⁰ Zie het verslag van de bijeenkomst in *Volkscultuur Magazine* 5 (2010) nr. 2, 4-11, aldaar 8.

²¹ Van der Lee gebruikt de term 'autonome kunstvormen' in <http://allerzielenalom.nl/wat/vormgeving/zelfstandige.kunstvormen/>. Overigens biedt Allerzielen Velsen Verlicht 'ruimte voor eigen invulling en beleving' en hebben de kunstuitingen een 'open en interactieve vorm'. <http://www.allerzielenvelsen.nl/index.php/herdenken-voor-iedereen.html>.

²² Emma Waterton & Laurajane Smith, 'The recognition and misrecognition of community heritage', in: *International Journal of Heritage Studies* 16 (2010) 4-15, zie met name p. 5: 'What we want to suggest instead

wijzen nog op een ander probleem, namelijk dat ‘woordvoerders’ of ‘erfgoed specialisten’ maar al te vaak een dominant vertoog over erfgoed representeren, waarbinnen vaak ook een essentialistische invulling van dat erfgoed wordt gegeven, waarin tegengeluiden nauwelijks gehoord worden. We zitten hier midden in de kwestie van de politiek van het immaterieel erfgoed, ook al een punt waarop reflectie nodig is.

De politiek van immaterieel erfgoed

In een artikel voor dit tijdschrift heeft Peter Jan Margry aandacht gevraagd voor de kwestie of de UNESCO-lijst niet automatisch leidt tot een lijst van *showpieces* van onschuldig gemaakt en gepolijst erfgoed, dat moeiteloos in een toeristische folder past maar op zijn hoogst slechts een gereduceerde versie is van de cultuur van het dagelijks leven in de samenleving zelf.²³ Voor het Nederlandse Allerzielen lijkt deze kwestie minder te spelen. Het feest wordt hier niet uitgebuit uit nationalistische of toeristische motieven. Verder hebben we met de traditie van Allerzielen in ieder geval een voorbeeld bij de kop dat niet alleen een zonnige, makkelijke kant van het erfgoed betreft. Allerzielen gaat immers over verlies, rouw en verdriet, dat zeker ook een plaats verdient op de nationale Nederlandse inventaris.²⁴

Nationaal en internationaal is er inmiddels veel geschreven over de risico's van immaterieel erfgoedbeleid. Met name wordt gewaarschuwd voor het misbruik van immaterieel erfgoed voor politieke doeleinden.²⁵ Dat die risico's niet denkbeeldig zijn, blijkt uit het proefschrift van Markus Tauschek over het carnaval in Binche, waar de socialisten de internationale voordracht voor UNESCO gebruikten om de politieke tegenstanders uit het stadsbestuur te wippen – inderdaad: zelfs platte politieke motieven kunnen een rol spelen.²⁶ Ook Allerzielen biedt een interessante casus, met name De dag van de doden in Mexico en het is instructief om hier wat langer bij stil te staan.

In Mexico is Allerzielen namelijk onderdeel van een actieve identiteitspolitiek van Mexico, als onderdeel van, zoals de Amerikaanse etnoloog Stanley Brandes het heeft genoemd, een ‘quest for

is a politically engaged and critical conception; one that engages with social relationships in all their messiness, taking account of action, process, power and change.’ Dit artikel verscheen in een themanummer gewijd aan ‘Heritage and community engagement’.

²³ Peter Jan Margry, ‘Volkskunde in verandering. Reflecties bij een disciplinaire status quo’, in: *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 113 (2012) 13-19, aldaar 16.

²⁴ Ad de Jong heeft al eens, tijdens een debat over volkscultuur en immaterieel erfgoed in Amsterdam, ervoor gepleit meer schurende vormen van immaterieel erfgoed op de lijst te plaatsen. Geheel in lijn hiermee betoogde Cecile Duvelle, de huidige chef van het UNESCO bureau in Parijs, dat zeker de nationale inventarissen ‘neutraal’ van karakter zouden moeten zijn, dat wil zeggen ruimte moeten bieden ook voor meer controversiële vormen van immaterieel erfgoed, waarbij ze het stierenvechten in haar geboorteland Frankrijk noemde, dat inmiddels op de Franse lijst is geplaatst. Ad de Jong hield zijn pleidooi tijdens de presentatie van de Almanak over volkscultuur en immaterieel erfgoed, op 27 april 2011 in Amsterdam. De woorden van Cecile Duvelle sprak ze uit tijdens een discussiebijeenkomst in Amsterdam, op 18 april 2012 georganiseerd door de Reinwardt Academie. Naar de mening van Duvelle zou het overigens wat lastiger liggen om een dergelijke vorm van immaterieel erfgoed op de internationale lijst te krijgen. Op het internationale niveau ligt de kwestie blijkbaar wel gevoelig, waardoor deze lijst toch een enigszins politiek correct karakter krijgt. Zie ook Albert van der Zeijden, ‘Van boerka tot Zwarte Piet. Omgang met controversieel immaterieel erfgoed’, in: *Immaterieel Erfgoed* 1 (2012) nr. 2, 17-21.

²⁵ Zie bijvoorbeeld Rob van der Laarse, ‘De terugkeer van het eigene. Waarom een immaterieel erfgoedlijst tot onoplosbare conflicten kan leiden’, in: *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid* 23 (2011) nr. 88, 88-95.

²⁶ Markus Tauschek, *Wertschöpfung aus Tradition. Der Karneval von Binche und die Konstituierung kulturellen Erbes* (Berlijn 2010).

Mexican national identity'.²⁷ De Dag van de doden is een kleurrijk, enigszins carnavalesk feest, met uitbundig dansende mensen en is verder verbonden met allerlei zoete lekkernijen. De Mexicaanse Dag van de doden is uniek en heeft, zo wordt het vaak geformuleerd, alles te maken met de Mexicaanse identiteit. Het Mexicaanse Allerzielenritueel zou een mix zijn van een katholiek dodenritueel aangelengd met prekoloniale gebruiken afkomstig uit de oude Aztekencultuur. Dit was ook de insteek van de Mexicaanse voordracht voor de internationale UNESCO-lijst van het immaterieel erfgoed, waarin de Mexicaanse Allerzielenviering gepresenteerd wordt als een fusie van 'pre-Hispanic religious rites' en het katholieke Allerzielen.²⁸ In die visie wordt het 'echte' Mexicaanse Allerzielen vooral gevierd in voormalige Indiaanse heiligdommen, zoals bijvoorbeeld in Tzintzuntzan, het centrum van de oude Purépecha cultuur.²⁹

Volgens antropoloog Stanley Brandes is voor deze voorhistorische oorsprong van het Mexicaanse dodenritueel, die zo algemeen geponeerd wordt, geen enkel historisch bewijs.³⁰ Het is, met andere woorden, een *invention of tradition*, die gebruikt wordt voor politieke en nationalistische doeleinden. In de constructie van een eigen nationale identiteit zetten de Mexicanen zich af tegen de voormalige Spaanse overheersers maar ook tegen de meer actuele bedreiging van een niet minder machtige imperialistische noorderbuur: de Verenigde Staten. De Mexicaanse Allerzielenviering heeft dan ook twee gezichten. Enerzijds wordt een specifiek Mexicaanse identiteit geconstrueerd door terug te grijpen op de prekoloniale tijd van de indianen: de oude Aztekencultuur die het feest zijn specifiek Mexicaanse en kleur en uitstraling zou geven. Anderzijds zetten steeds meer Mexicanen zich af tegen de Halloweenviering zoals die internationaal gevierd wordt, met kinderen die op macabere wijze gekleed langs de deuren trekken en hun welbekende 'trick or treat' spelletje spelen.³¹ Brandes verwijst naar een muurschildering in Tepoztlán, waarin een Amerikaanse jack-o'-lantern wordt omvergeworpen met als begeleidende tekst: 'No to Halloween. Preserve your cultural traditions'.³² In aansluiting daarop kan ook de campagne 'Zeg nee tegen Halloween' genoemd worden, die op Mexicaanse scholen gestart is om te waarschuwen tegen verderfelijke invloeden uit de Verenigde Staten.³³

Volgens Brandes is de trend om Allerzielen te verbinden met nationale identiteit betrekkelijk recent en gaat zeker niet verder terug dan de twintigste eeuw. Door hun eigen Mexicaanse invulling van het Allerzielengebruik kunnen de Mexicanen zich afzetten tegen de vreemde invloeden van, aanvankelijk, een Spaans kolonialisme en later een wereldwijd imperialisme en commercialisme dat gesymboliseerd wordt in de cocacolocultuur van de Verenigde Staten.

Ook op de internationale toeristische sites die toeristen naar Mexico proberen te lokken, wordt vaak verwezen naar de vermeend Indiaanse oorsprongen van de Mexicaanse Allerzielenviering. Op de website 'Inside Mexico' wordt het feest in Mixquic en Janitzio speciaal aanbevolen vanwege het bijzondere authentieke karakter omdat het teruggrijpt op prehistorische oorsprongen die

²⁷ Stanley Brandes, 'The day of the dead, Halloween and the quest for Mexican national identity', in: *Journal of American Folklore* (1998) nr. 442, 359-380. Zie ook Stanley Brandes, *Skulls to the living, bread to the dead. The day of the dead in Mexico and beyond* (Malden/Oxford 2006).

²⁸ 'The Day of the Dead celebration holds great significance in the life of Mexico's indigenous communities. The fusion of pre-Hispanic religious rites and Catholic feasts brings together two universes, one marked by indigenous belief systems, the other by worldviews introduced by the Europeans in the sixteenth century.' <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00011&RL=00054>

²⁹ Brandes, 'The Day of the Dead', 367.

³⁰ Brandes, 'The Day of the Dead', 362.

³¹ Vergelijk R.M. Marchi, *Day of the dead in the USA: the migration and transformation of a cultural phenomenon* (New York 2009). Voor Halloween in Nederland zie John Helsloot, 'Halloween in Nederland', in: *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 110 (2009) nr. 3-4, 283-292.

³² Brandes, 'The Day of the Dead', 375.

³³ William Arfman, 'Nieuwe tradities door de eeuwen heen', in het themanummer over Allerzielen van *De Terebinth* (september 2012) nr. 3, 8-10, aldaar 10.

samenhangen met het oude Purépecha Rijk.³⁴ Op een site als 'Go Mexico' worden deze prehistorische plekken aangewezen als ideale vakantiebestemmingen voor toeristen die het authentieke Mexicaanse dodenfeest aan den lijve willen ondervinden.³⁵

Het is een paradox. Het doel van de UNESCO-conventie is dat authentieke vormen van immaterieel erfgoed beschermd worden, om zo de bestaande culturele diversiteit te behouden.³⁶ Maar door de Mexicanen zelf wordt het vooral gebruikt als marketinginstrument om het toerisme te bevorderen. Het voorbeeld laat zien dat grote politieke en economische belangen een rol kunnen spelen. Met woorden als 'uniek' en 'typisch voor Mexico' wordt in feite een nationalistische invulling gegeven aan immaterieel erfgoed beleid.

De valkuil van het nationalisme, het 'typisch eigene of unieke', speelt ook in Nederland, maar niet bij Allerzielen maar bij onderwerpen als Sinterklaas of Koninginnedag. Het Nederlandse Sinterklaasfeest is een goed voorbeeld. In de negentiende eeuw werden voor dit feest prehistorische wortels bedacht, waarbij Sinterklaas werd voorgesteld als een Wodanfiguur die met zijn strijddros Sleipnir over de daken scheerde en het feest in Nederland zijn geheel eigen en (daar is het weer!: unieke) Nederlandse inkleuring zou hebben gegeven. In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw, ontwikkelde het Sinterklaasfeest zich tot een icoon van Nederlandse eigenheid. Net zoals in Mexico met Allerzielen het geval was, was het een reactie op het globaliseringsproces, een reactie namelijk op de voortschrijdende populariteit van het Amerikaanse Santa Clausfeest, dat als plat en commercieel werd ervaren en 'ons eigen' Sinterklaasfeest dreigde te verdringen.³⁷

Musealisering

Het probleem van de musealisering komt hier nog bij.³⁸ UNESCO vat immaterieel erfgoed op als een toekomstgericht project, waarbij tradities steeds opnieuw van betekenis moet worden gemaakt voor nieuwe generaties. Het is past in een dynamische omgang met tradities. Maar leidt een benadering via het erfgoed niet bijna onvermijdelijk tot het risico van musealiseren?

³⁴ 'Like the rest of the pre-Hispanic civilizations, these people succumbed to the Spanish conquerors, which imposed their customs, their language and their Catholic religion. The natives acquired these new cultural elements but blended and adapted them to their own culture; from this fusion new beliefs and ritual were born, such as the Celebration of the Day of the Dead.' Zie <http://www.inside-mexico.com/featuredead.htm>

³⁵ http://gomexico.about.com/od/dayofthedeath/tp/dd_destinations.htm geeft een top 7 van favoriete Day of the Dead bestemmingen.

³⁶ Onder de kop 'UNESCO 'protects' Day of the Dead' omschrijft de *Guadalajara Reporter* het als volgt 'Although the Day of the Dead celebrations are not in danger of disappearing, in recent years the most popular manifestations, such as the ones in Janitzio, Michoacan, and Mixquiq, on the southeast end of Mexico City, have been overrun by tourists seeking more fun than ritual. The UNESCO declaration also aims to preserve the celebration from outside influences. Halloween symbols have slowly been displacing or replacing many of the brightly colored skeleton and flower motifs associated with the Day of the Dead.'

<http://guadalajarareporter.com/mexican-lifestyles-mainmenu-96/living-in-mexico-mainmenu-56/20706-unesco-protects-day-of-the-dead.html>, geraadpleegd op 23 april 2012.

³⁷ Zie John Helsloot, 'De opkomst van Sinterklaas als nationaal feest in Nederland. Een schets op grond van twee volkskundevragenlijsten van het Meertens Instituut', in: A. Döring (Hg.), *Faszination Nikolaus. Kult, Brauch, Kommerz* (Essen 2001) 104-139 en *Sinterklaas en de kerstman: concurrenten of collega's? Rituelen—commercie—identiteiten* (Amsterdam/Nijmegen 1996, P.J. Meertens Instituut/Uitgeverij SUN) [= Themanummer *Volkskundig Bulletin* 22 (1996) nr. 3, 225-352].

³⁸ Uitvoeriger over het begrip musealisering zie Eva Sturm, *Konservierte Welt. Museum und Musealisierung* (Berlijn 1994). Over de musealisering van de Nederlandse volkscultuur zie: Ad de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001), waaruit blijkt dat het musealiseringproces van de Nederlandse volkscultuur, waarvoor ook wel de term 'folklorisering' wordt gebruikt, al vroeg begon. Musealisering hoeft niet per definitie plaats te vinden in een museum.

De Engelse cultuurwetenschapper van Duitse afkomst Ullrich Kockel maakte ooit een onderscheid tussen traditie en erfgoed, waarbij hij traditie karakteriseerde als een actief proces van doorgeven van cultuur, een proces met voortdurende aanpassingen, en erfgoed als de wens om cultuur te fixeren in een geïdealiseerde, statische toestand, 'the fixation of a stage in the process of tradition'. Vanwege de onnatuurlijk conserverende werking is Kockel daarom tegen 'vererfgoediseren'.³⁹ Zijn opmerking lijkt ook op te gaan voor de traditie van Allerzielen, waarin juist de laatste jaren door kunstenaars als Ida van der Lee allerlei nieuwe rituelen zijn bedacht die ook aanvaardbaar zijn voor niet-christelijke Nederlanders. Alleen zo kan volgens haar Allerzielen een toekomst krijgen in een steeds verder seculariserend Nederland. Het past in een nieuwe, dynamische en toekomstgerichte invulling van tradities die zou kunnen botsen met een benadering via het erfgoed.

Dat het risico van musealiseren niet denkbeeldig is, blijkt, wederom, uit het voorbeeld van het carnaval in Binche.⁴⁰ In zijn dissertatie over Binche noemt Tauschek het voorbeeld van het initiatief van enkele oud-presidenten van de organisatie van het carnaval in Binche om de functie van *gille* voortaan ook open te stellen voor niet-Belgen, iets dat naar hun mening aansloot bij de kosmopolitische, zich globaliserende Belgische samenleving. Het sluit aan bij de opvatting dat cultuur altijd dynamisch is en zich steeds weer dient te ontwikkelen om werkelijk levend te kunnen blijven. De toenmalige president Gautier De Winter verzette zich echter tegen het standpunt van zijn voorgangers, naar zijn mening moet nu misschien wel strenger aan de regels worden vastgehouden, waarbij hij als argument gebruikte dat UNESCO anders Binche mogelijk van de internationale lijst zou kunnen afvoeren. Helemaal ondenkbaar was dit risico niet. Zo was er, om een voorbeeld te noemen uit de sfeer van het materiële erfgoed, even sprake van dat de Dom in Keulen mogelijk van de werelderfgoedlijst geschrapt zou worden wegens geplande hoogbouw aan de andere Rijnsoever die 'de visuele integriteit van de Dom mogelijk zou kunnen verstoren'. Bij immaterieel erfgoed ligt de kwestie nog wat gevoeliger. Met een bekroning loopt een plaatselijk gebruik blijkbaar het risico te verworden tot een stelsel van starre regeltjes, slechts bepaald door het verleden en niet door de toekomst.

De conservering van religieus erfgoed in een seculiere omgeving

In dat kader speelt ook de kwestie van de secularisering. In de De Terebinthenquête hebben we kunnen zien dat Allerzielen van origine een kerkelijke traditie is maar dat er de laatste tijd steeds vaker een seculiere invulling aan wordt gegeven. In de UNESCO conventie van het immaterieel erfgoed wordt culturele identiteit verbonden met erfgoed dat het waard is om te conserveren voor het nageslacht. Tradities worden daarmee geconceptualiseerd als een erfgoedproject, waarvoor je een plan moet maken om het te bewaren voor het nageslacht misschien wel juist omdat de religieuze betekenis ervan mogelijk is verdwenen. Godsdienst wordt dan geconceptualiseerd als iets van vroeger, dat via het erfgoed een nieuwe, niet-godsdienstige waarde krijgt.

Ook hier is het weer een kwestie van belangenafweging, waarbij de rol van UNESCO niet geheel en al neutraal is. In dit verband wil ik de aandacht vestigen op het Vlaamse voordrachtsysteem, waarin godsdienstige motieven expliciet zijn uitgesloten in de motivering van de aanvraag. Vanwege de scheiding tussen kerk en staat is dit een begrijpelijk standpunt. Erfgoedbeleid kan en mag nooit in dienst staan van een (re-) katholiseringproject. Maar wie heeft het voor het zeggen in zaken die zo

³⁹ Kockel, geciteerd in Markus Tauschek *Wertschöpfung aus Tradition. Der Karneval von Binche und die Konstituierung kulturellen Erbes* (Berlijn 2010) 31. Raf De Mey behandelt een concreet Vlaams voorbeeld, waarin duidelijk wordt dat de UNESCO procedure ook een geweldige dynamiek te weeg kan brengen, de UNESCO-conventie heeft hier een positieve werking: Raf De Mey, 'Aalst Carnaval. Immaterieel Cultureel Erfgoed van de Mensheid', in: *Tijd-Schrift* 1 (2011) nr. 1, 17-26

⁴⁰ Markus Tauschek, *Wertschöpfung aus Tradition. Der Karneval von Binche und die Konstituierung kulturellen Erbes* (Berlijn 2010).

nauw raken aan de religieuze identiteit van mensen? Wie bepaalt wat een zinvolle herbestemming is van een katholiek Allerzielenritueel?

Hier wreekt zich misschien dat de erfgoedbenadering van UNESCO in zekere zin een seculiere betekenisgeving is van tradities en gewoonten, die mogelijk andere betekenisssystemen, zoals bijvoorbeeld de godsdienst, zou kunnen verdringen.⁴¹ Het stelt weer voor een dilemma. Hoe kan je rekening houden met andere waarden die verbonden zijn met immaterieel erfgoed?

Over de dilemma's met betrekking tot godsdienst en immaterieel erfgoedbeleid is nog niet veel geschreven.⁴² De kwestie speelt overigens ook bij het materiële erfgoed, daar gaat het om een zinvolle herbestemming van kerken die door het proces van ontkerkelijking zijn komen leeg te staan.⁴³ Meer in het algemeen gaat het hier over respect voor religieuze waarden in een seculiere, multiculturele context.

Conclusie

U ziet het: er zijn vragen en dilemma's te over. Sommigen zien alleen maar nadelen aan de UNESCO-conventie. Zeker, er is het risico dat het UNESCO-verdrag vooral gebruikt zal worden ter legitimering van het proces van vererfgoedisering dat op zijn beurt mogelijk weer leidt tot een proces van musealisering, ook al wordt door UNESCO zelf een toekomstgerichte invulling gegeven aan het conserveren van rituelen. Verder is er het risico van politiek misbruik van immaterieel erfgoed, waarbij zelfs, zoals we gezien hebben, platte politieke en economische motieven een rol kunnen spelen.

De UNESCO-conventie sluit aan bij een breder en algemener vererfgoediseringsproces in de samenleving, waarover wetenschappers al heel wat kritische woorden hebben gezegd ook los van de UNESCO-conventie.⁴⁴ Het gaat hier volgens mij niet om een proces waaraan UNESCO zelf speciaal schuld draagt. Het zijn vooral de *communities* zelf die willen blijven vasthouden aan oude tradities. Het stelt echter wel de vraag naar nut en noodzaak van de UNESCO-conventie van het Immaterieel Erfgoed.

Duidelijk is dat bij het proces van vererfgoedisering diverse maatschappelijke en politieke factoren aan de orde zijn, waarop het belangrijk is te reflecteren. Dit geldt ook voor de rol van deskundigen of van instellingen zoals het VIE. Bij wetenschappers proef ik wel eens het verlangen zich slechts als quasi neutrale toeschouwer te willen opstellen en zich vooral niet te willen mengen in de politiek van het immaterieel erfgoed om toch maar vooral geen vuile handen te maken. Maar ligt er ook niet een taak voor de wetenschapper en de erfgoedprofessional om op dergelijke processen te reflecteren om er in de praktijk nog beter rekening mee te houden? Naar mijn mening is het belangrijk om na te

⁴¹ In zekere zin verdwijnt de godsdienst daardoor mogelijk 'in het moeras van de geschiedenis'. Ik ontleen de metafoor aan een recente studie van Herman Paul, *Het moeras van de geschiedenis* (Amsterdam 2011), die handelt over de controverses die het historisme opriep in met name godsdienstige kring omdat een heilloos relativisme het onvermijdelijke gevolg zou zijn van een volledige historisering van de werkelijkheid.

⁴² Voor een eerste verkenning zie: Herb Stovel, Nicholas Stanley-Price, Robert Killick (ed), *Living Religious Heritage. Papers from the ICCROM 2003 Forum on Living Religious Heritage: conserving the sacred* (Rome 2005).

⁴³ Albert van der Zeijden, 'Naar een ethische code voor herbestemming van christelijk religieus erfgoed', in: http://www.albertvanderzeijden.nl/jaar_van_het_religieus_erfgoed.htm. Herziene versie van een artikel in *Levend Erfgoed. Vakblad voor public folklore & public history* 4 (2007) nr. 1, 26-29. Binnen ICOMOS zijn heilige plaatsen een speciaal aandachtsgebied, zie: http://isceah.icomos.org/index.php?option=com_content&task=view&id=60&Itemid=27, geraadpleegd op 1 juli 2012.

⁴⁴ Zie met name het geruchtmakende boek van David Lowenthal, *Possessed by the past. The heritage crusade and the spoils of history* (New York 1996) en voor Nederland de bundel van Rob van der Laarse (redactie), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005).

denken over de vragen en dilemma's die het proces van vererfgoedisering, ook los van de UNESCO-conventie!, oproept. Hierin ligt een belangrijke taak voor erfgoedinstellingen zoals het VIE, als kennispunt en als onafhankelijk top instituut voor immaterieel erfgoed. Daarbij is het de grootste uitdaging om een balans te vinden tussen de betrokkenheid van onderop – de UNESCO verplichting dat immaterieel erfgoed gedragen dient te worden door plaatselijke gemeenschappen – en de rol van experts en deskundigen om te reflecteren op dit proces en er in de praktijk gewetensvol mee om te gaan.

Het geldt ook voor de kwestie van de politiek van het immaterieel erfgoed. Dat erfgoedzorg steeds meer politiseert wil niet zeggen dat de erfgoedprofessional zich volledig zou moeten terugtrekken. Hij dient wel rekening te houden met al die belangen. In zijn oratie als hoogleraar archiefwetenschap aan de Universiteit Amsterdam wees Theo Thomassen op een vergelijkbaar gepolitiseerd erflandschap in de archiefsector.⁴⁵ In plaats van zich terug te trekken uit het maatschappelijk debat, bepleit hij een actieve rol van professionals om bijvoorbeeld het open karakter en de veelvormigheid van het erfgoed te laten zien.

Wat ik interessant vind, is dat de UNESCO-conventie aanzet tot meer reflectie over alledaagse vormen van erfgoed, ogenschijnlijk efemere vormen van erfgoed die tot nu toe geen plaats hadden in het erfgoedbeleid maar wel belangrijk zijn voor de culturele identiteit van mensen. Het is belangrijk om te constateren dat de UNESCO-conventie inmiddels een stroom van hoogstaande wetenschappelijke publicaties heeft opgeroepen, waarin theorie en praktijk van immaterieel erfgoed verkend wordt.⁴⁶ Verder is er ook een heleboel grijze literatuur, gekoppeld aan een reeks van door UNESCO georganiseerde expertmeetings waaraan ook wetenschappers hebben deelgenomen, over onderwerpen als 'community involvement' of problematische begrippen als 'safeguarding' en musealisering. Voor een deel heeft deze literatuur al zijn vertaling gekregen in de vorig jaar gepresenteerde nieuwe *operational directives* en in de 'capacity building' workshops die UNESCO wereldwijd organiseert. Maar ook een vertaling naar de lokale praktijk is nodig. Daarvoor is een makelaarsrol weggelegd voor NGO's en andere expertinstellingen die betrokken zijn bij de praktische implementatie van de UNESCO-conventie op nationaal niveau. De UNESCO-conventie blijkt dus een vruchtbaar kader te bieden, een forum voor reflectie voor vragen en dilemma's met betrekking tot immaterieel erfgoed.

⁴⁵ Theo Thomassen, *Archiefwetenschap, erfgoed en politisering. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Archiefwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam op woensdag 15 september 2010*. Zie: http://www.oratiereeks.nl/upload/pdf/PDF-1713Thomassen_text_HR.PDF

⁴⁶ Naast de in eerdere noten genoemde publicaties zie bijvoorbeeld Harriet Deacon, *The Subtle power of Intangible Heritage. Legal and Financial instruments for safeguarding intangible heritage* (Cape Town 2004), Laurajane Smith, *Uses of heritage* (Londen 2006), Laurajane Smith & Natsuko Akagawa (ed), *Intangible Heritage* (Londen 2008) en M.L. Stefano e.a. (redactie), *Safeguarding Intangible Cultural Heritage* (Woodbridge 2012).